

Drago Roksandić

Srbi u hrvatskoj i srpskoj historiografiji: problemi usporedbe dvije interpretacijske tradicije

1. U čemu je suštinski problem?

Ratni raspad prijašnje Jugoslavije te slom i velikosrpskoga i velikohrvatskog projekta drastično su promijenili status i egzistencijalnu situaciju Srba u Hrvatskoj kao narodne zajednice i kao pojedinaca.¹ Sada je već neupitno da će se moći održati kao manjina, ali u razmjerno bitno pogoršanim civilizacijskim i kulturnim parametrima. Štoviše, poslije *Oluje* im je i opstanak bio krajnje neizvjestan. Mnoga pitanja i dalje ostaju otvorenima. Odgovori na njih ovisit će ponajprije o tome kako će se razvijati Republika Hrvatska (RH) i Republika Srbija u svome euromediterranskom obzorju. Stoga je neizvjesno što donosi budućnost. Prognostička moć, pak, društvenih i humanističkih znanosti

---

¹ Na ovom mjestu neću se upuštati u bilo kakve historiografske ocjene o Srbima u Hrvatskoj u proteklom desetljeću (usp. bibliografiju radova na www.ffzg.hr/pov) niti ću iznositi vlastite interpretacije temeljnih problema u vezi s raspadom prijašnje Jugoslavije (usp. Demokratie in "Jugoslawien": Der Hoffnung winziges Orchester, u: *Die Mühen der Ebene. Demokratisierung und Modernisierung in den postkommunistischen Gesellschaften*, Transit, Heft 3, Winter 1991/1992, 61-68) ili pogleda na povijesnu i aktualnu situaciju Srba u Hrvatskoj (usp. *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*, Zagreb, 1996.).

više je no upitna. Otuda je ovaj prilog samo građanski motiviran poticaj jednoga profesionalnog povjesničara za jednu drugačiju praksu u istraživanjima povijesti Srba u Hrvatskoj, pri čemu ću se, prije svega, orijentirati na vlastito shvaćanje temeljnih problema konteksta historio-grafskih istraživanja, što je korektnije negoli pribjegavanje manje ili više proizvoljnim egzemplifikacijama kada je riječ o istraživanjima drugih.

Kada je sredinom šezdesetih godina 20. st. u prijašnjoj Jugoslaviji partijski bila legalizirana ograničena javna rasprava o nacionalnom pitanju, izvjesno je da se legalizacija praktično nije odnosila na hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske odnose u Hrvatskoj. Jer, u temeljima je partijskog *rješenja* nacionalnog pitanja u Hrvatskoj u razdoblju 1941.-1945. bila hrvatsko-srpska koalicija na jugoslavenskima komunističkim pretpostavkama, političkoideologijski legitimirana načelima *bratstva i jedinstva, jednakosti i ravnopravnosti* itd. Bilo kakvo kritičko propitivanje bilo čega što bi bilo s tom koalicijom u vezi redovito je bilo doživljavano kao suspektno *kontrarevolucionarno djelo*, s mnoštvom represivnih implikacija u širokom rasponu mogućnosti. Pokušaji da se iz toga zadatog kruga izađe, redovito su se pretvarali u političke krize s teškima represivnim posljedicama.² Ipak, potkraj osamdesetih stanje se počelo mijenjati i nabolje i nagore i na srpskoj i na

---

² Usp. D. Roksandić, Srbi u Hrvatskoj. Pitanja o pola stoljeća povijesti 1941.-1990., u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociologijski i demografski aspekti*, ur. M. Lazić, Zagreb, 1991., 11-21, i *Nationale Konflikte in Titos Jugoslawien - ein Tabu?*, u: *Tabu und Geschichte. Zur Kultur des kollektiven Erinnens*, ur. P. Bettelheim & R. Streibel, Wien, 1994, 100-128.

hrvatskoj strani. Krićka historiografija bila je sve kvalificiranija baviti se tim pitanjima,³ iako je istovremeno bilo oživljeno i nacionalnomitološko mišljenje u razmjerima bez presedana. Stvorene su tako čitave ideologije srpsko-hrvatske/hrvatsko-srpske netrpeljivosti, ponajviše s historiografskim konotacijama, nerijetko kao djelo profesionalnih povjesničara na obje strane. Hrvatski i srpski monistićki ekskluzivizmi i međusobne dijabolizacije bili su političkoideologijski *kišobrani* bez kojih rat 1991.-1995. nikada ne bi mogao biti to što jest bio.

Inaće, od 16. st. nadalje, dakle od vremena koje evropski koincidira s epohalnim pomakom prema *moderni*, (proto) moderne društvene i nacionalne zajednice i Hrvata i Srba, zajednićki prožetih u veoma različitim odnosima u više povijesnih zemalja pretežno hrvatskih i/ili srpskih kasno-srednjovjekovnih tradicija, u društvenom, privrednom i kulturnome smislu oblikuju se unutar struktura moći tri imperijalne sile u njihovu etnićkom prostoru, t.j. Habsburške Monarhije, Osmanskog Carstva i Mletaćke Republike.⁴ Ipak, još nisu dosljednije izvedeni istraživaćki modeli i ustaljene metode koje bi olakšavale istraživanje jedva prepoznatljivog mnoštva distinktivnih pitanja koja tangiraju i hrvatsku i srpsku povijest, dakako, uvijek u

---

³ Tada raste i interes za ta pitanja, što mogu potvrditi i osobnim iskustvom u vezi s, npr., objavljivanjem moje regionalnohistorijske monografije *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajićko društvo u Francuskom Carstvu (1809.-1813.)*, I.-II., Zagreb, 1988., i moje znanstvenopopularne sinteze *Srbi u Hrvatskoj od 15. st. do naših dana*, feljton, *Vjesnik*, Zagreb, od 7. rujna do 13. listopada 1990., koju ju *Vjesnik* potom, 1991. godine, tiskao i kao posebno izdanje, i to u 20.000 primjeraka.

⁴ Od 1997. tom se problematikom bavi međunarodni istraživaćki projekt *Triplex Confinium* (usp. www.ceu.hu/hist).

različitim, širim euromediterranskima civilizacijskim i kulturnim kontekstima. Konstituiranje modernih srpske i hrvatske nacije te iskustva jugoslavenskih država, ali i okupacijskih sistema u 20. st., ovu historiografsku problematiku učinilo je još složenijom. Dakle, problematika povijesti Srba u Hrvatskoj u načelnom je smislu fragment mnogo izazovnije problematike istraživanja hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa u cjelini. Temeljne probleme hrvatske povijesti, naročito u posljednjih pola tisućljeća, jednostavno nije moguće ni postaviti bez *srpskog faktora*, a to, dakako na drugačiji način, vrijedi i za *hrvatski faktor* u srpskoj povijesti.

Da bi se i jedna i druga nacionalna historiografija mogle s tim izazovima suočiti, nužan je izlazak iz obrazaca *grand narrative* i imperativa nacionalnih ideologija te orijentacija obje historiografije na interkulturalne modele, metode i prakse istraživanja.⁵ U tom su smislu kritički osmišljene inovacije u obje historiografije pretpostavka i kreativnog prepoznavanja problematike povijesti Srba u Hrvatskoj kao dimenzije i srpske i hrvatske povijesti, u čitavu rasponu njezinih interkulturalnih konotacija. To, dakako, ne isključuje nego upravo uključuje i povijest konflikata sa srpskima i hrvatskim konotacijama, kao i svih drugih iskustava *dijeljene povijesti*.⁶

---

⁵ O implikacijama oprečno usmjerene prakse usp. D. Roksandić, *Shifting Boundaries, Clientalism and Balkan Identities*, u: J. Revel & G. Levi, *Political Uses of the Past. The Recent Mediterranean Experience*, London & Portland, 2002, 43-48.

⁶ Usp. isti, *Srpska i hrvatska povijest i nova historija*, Zagreb, 1991., i *Shifting References: Celebrations of Uprising in Croatia, 1945-1991*, u: *Resistance and Collaboration in Europe, 1939-1945: Experience, Memory,*

Katalog pitanja koja najčešće izazivaju sporove s etno-nacionalnima konotacijama je izložen u nastavku teksta. Iako su ona formulirana kao teze, afirmativno, izražavajući moja stajališta, redovito su predmet sporova. Nužno je reći da ti sporovi nisu uvijek etnonacionalno konotirani!

2. Srpske migracije u Hrvatsku

Srpske migracije u Hrvatsku - imajući u vidu povode, agense i razmjere migracija, promjene državnih i upravnih granica u hrvatskom prostoru, granice hrvatskih regija, prirodne osobine prostora, područja trajnijih koncentracija srpskog stanovništva te razvitak srpskopравoslavnih crkvenih središta i, u novije vrijeme, premoćna razvojna središta hrvatskog društva - moguće je pratiti prema stoljećima, odnosno podijeliti u sljedeća razdoblja: 15. (do 1521.), 16. (1521.-1593.); 17. (1593.-1699.), 18. (1699.-1815.), 19. (1815.-1918.) i 20. st. (1918.-1991.). Do 1815. prevladavaju useljavanja Srba u Hrvatsku, a poslije utemeljenja autonomne Srbije sve su uočljivija manje ili više brojna iseljavanja u Srbiju. Potkraj 19. i u početku 20. st., znatan, još nedovoljno precizno utvrđen broj Srba iz Hrvatske, ponajviše s područja nekadašnje Vojne krajine, seli u prekoceanske zemlje, ponajviše u Sjedinjene Američke Države, nakon Prvog svjetskog rata u Srbiju, a u posljednjih dvadesetak godina i na Zapad. Međutim, do najnovijih vremena dosta Srba iz Bosne i Hercegovine i mnogo manje iz Srbije doseljava u Hrvatsku. No, etno-

demografska situacija Srba u Hrvatskoj drastično se promijenila 1991.-1995. godine.

3. Etnodemografski pokazatelji

Nakon Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj je, prema popisima stanovnika, 1948. živjelo 543.795 (14,4), 1953. - 588.756 (15), 1961. - 624.991 (15), 1971. - 626.789 (14,2), 1981. - 531.502 (11,5) i 1991. - 581.663 (12,2%) Srba. Broj i postotni udjel Srba u ukupnom stanovništvu u današnjim granicama RH od 16. st. u stalnim je promjenama, s dugoročnom tendencijom pada razmjernog udjela u 19. i 20. stoljeću. Prvi drastičan etnodemografski poremećaj zbio se od 1941. do 1945. godine, s gubitkom, prema Vladimiru Žerjaviću, od 131.000 osoba, a drugi, daleko drastičniji, od 1991. do 1995. godine.

Inače, najveće koncentracije srpskog stanovništva tradicionalno su bile u dijelovima sjeverne Dalmacije, Like, Korduna, Banije te zapadne i istočne Slavonije, i to najčešće u nekadašnjima prostorima mletačkih krajina i habsburške Vojne krajine. Nakon 1945. godine, usporedno s procesom deruralizacije Hrvatske, rastao je udjel Srba u stanovništvu većih hrvatskih gradova, posebno Zagreba. No, svega 26,7% od ukupnog broja Srba u Hrvatskoj je 1981. živjelo u općinama sa srpskom većinom. A 1991. većina ih je živjela u onima hrvatskim gradovima u kojima su, doduše tradicijski, inače bili ukorijenjeni u dužemu vremenskom trajanju, ali posvuda kao manjina, s izuzecima Belog Manastira, Pakraca i Petrinje, gdje su imali relativnu većinu. Dakle, posvemašnja izmiješanost pripadnika srpske manjine s pripadnicima hrvatske većine i drugih manjina, uključivši i razmjerno vrlo velik broj etnički miješanih

brakova, bilo je temeljno obilježje etnodemografske situacije Srba u Hrvatskoj od 1945. do 1991. godine.

Nakon 1991. zbile su se dalekosežne promjene i u etnodemografskoj strukturi Srba u Hrvatskoj. Na područjima zahvaćenima srpskom pobunom i intervencijom Jugoslavenske narodne armije praktično je nestalo hrvatsko stanovništvo. S druge strane, na područjima pod vlašću legalnih vlasti RH iz različitih se razloga, isto tako nerijetko drastično, smanjio broj Srba. Nakon vojne reintegracije hrvatskog teritorija u proljeće i ljeto 1995. godine, s izuzetkom Baranje, istočne Slavonije i zapadnog Srijema, egzodusom Srba iz Hrvatske iznimno je smanjen njihov broj: praktično je nemoguće egzaktnije reći koliko ih je i gdje ostalo, a otvoreno je i pitanje povratka nemaloga dijela izbjeglih.

4. Jezik i pismo

Velika se većina Srba u Hrvatskoj služi novoštokavsko-ijekavskim (istočnohercegovačkim) dijalektom, s lokalnim utjecajima hrvatskih dijalekata, a samo u hrvatskom Podunavlju ima i onih koji koriste i sjeverno-ekavski (šumadijsko-vojvođansk) dijalekt. Veoma uočljiva dijalektalna ujednačenost govora Srba u Hrvatskoj, od Slavonije do Dalmacije, velikim je dijelom posljedica dugotrajnosti migracija (useljavanja, preseljavanja i iseljavanja) u raznim smjerovima širom hrvatskoga i zapadnog južnoslavenskog prostora, a nakon jezične standardizacije u Hrvata i Srba u Hrvatskoj u 19. st. zasniva se na novoštokavsko-ijekavskoj osnovi te povratnom učinku srpskoga i hrvatskog književnog jezika. Budući da je u Srba u Hrvatskoj do najnovijih vremena izrazito prevladavalo seljačko stanovništvo,

koje je do 20. st. većim dijelom živjelo u etnički razmjerno homogenim selima, veći utjecaji hrvatskih dijalekata i hrvatskoga književnog jezika novijeg su porijekla i usporenog učinka.

Inače, srpska kulturna povijest pozna više jezika kulture i komunikacije. U kasnome srednjem i ranome novom vijeku to je prije svega bio srpskoslavenski, tj. srpska redakcija srpskoslavenskoga jezika, koji je ostao u upotrebi sve do 18. st., manje ili više pod otvorenim utjecajima pučkog jezika. Pučka kultura novoštokavske jezične tradicije bila je i u Srba posredovana u čitavu tom razdoblju ponajprije oralno. U prvoj polovici 18. st., posredovanjem Karlovačke mitropolije, tj. srpskopravoslavne crkvene strukture u Habsburškoj Monarhiji, jačao je utjecaj ruskoslavenskoga jezika. U drugoj polovici tog stoljeća, prožimanjem srpskoslavenskoga i ruskoslavenskog te, postupno, sve jačim utjecajima pučkih govora, nastao je hibridni slavenosrpski jezik i među Srbima u hrvatskim zemljama. On je bio neustaljene leksike i norme, a njegova je upotreba bila najraširenija među Srbima u Ugarskoj. Od sredine 19. st. jezična reforma Vuka Karadžića imala je veoma jako uporište među Srbima u Hrvatskoj. Ona je među Srbima u Hrvatskoj prevladala prije negoli među Srbima u Srbiji. A kako je u to doba i s hrvatske strane prevladavala tendencija ka konstituiranju hrvatskoga književnojezičnog standarda na vlastitoj novoštokavskoj osnovi, razvitak modernih hrvatstva i srpstva u Hrvatskoj je do najnovijih vremena bio opterećen brojnim jezičnim nedoumicama i iluzijama s obje strane (jezik *hrvatskosrpski* i/ili *srpsko-hrvatski* itd.). Danas većina Srba u Hrvatskoj svoj jezik smatra srpskim, neovisno o tome koju leksiku i normu upotrebljava ili preferira. No, kako još nisu objavljeni detaljni

podaci o jezičnoj identifikaciji stanovništva Hrvatske 1991. i 2001. godine, mnoga pitanja o jezičnom identitetu ostaju i dalje otvorena.

Tradicijsko pismo srpske kulture je ćirilica, najprije crkvenoslavenska srpske redakcije, a kasnije reformirana, *vukovska*. Od kraja 18. i početka 19. st. među Srbima u Hrvatskoj sve je uočljiviji prodor latinice, koja je nakon 1945. postala premoćna. Budući je od kraja 17. i početka 18. st., tj. nakon posljednjega velikog seobenog vala, upotreba ćirilice stalno izazivala različite vrste nesporazuma i sukoba (s nerijetkima oficijelnim zabranama i progonima), unatoč tome što je ona i hrvatsko tradicijsko pismo kao hrvatska ćirilica, ćirilica je među Srbima u Hrvatskoj danas s jedne strane gotovo zaboravljeno pismo, a s druge jedan od najvažnijih iskaza srpskoga nacionalnog identiteta. Upotreba srpskog jezika i pisma *Ustavom RH* i *Ustavnim zakonom* načelno su regulirani. Zakon, pak, o jezicima i pismima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina, iako nije usvojen u Saboru, u srpskom slučaju još jedva funkcionira.

5. *Etnički i nacionalni identitet*

Najstariji srpski doseljenici u Hrvatsku u 15. st. redovito su izvorno bili poznati ili pod *srpskim* ili *raškim imenom*.⁷ Stoga je prva poznata povlastica Ferdinanda I. doseljenicima na Žumberak podijeljena 1538. "srpskima ili raškim kapetanima i vojvodama, ljudima". No, od kraja 16. st. za srpske doseljenike sve češće se koristilo *vlaško ime*, koje, uostalom, i oni sami donose i često upotrebljavaju

---

⁷ Raška, lat. *Rascia* - srednjovjekovna srpska država.

kao sinonim za *srpsko ime*.⁸ Već u to su doba *Vlasi* pravoslavne vjere i istočnohercegovačkoga govora najčešće bili Srbi i u etničkom smislu, o čemu svjedoči i bogata oralna kultura, iako je više nego izvjesno da je njihova etnogeneza, kao i *Vlaha Hrvata*, bila veoma složena i često isprepletena s onom predslavenskih, paleobalkanskih stanovnika Jugoistočne Evrope. Krajiške su vlasti od sredine 18. st. svjesno potiskivale sva etnička imena u Vojnoj krajini, preferirajući ili *graničarsko (krajishko) ime* ili podržavajući regionalna imena te *ilirsko ime* u etničkom smislu. Od kraja 18. i početka 19. st. i među Srbima u Hrvatskoj srpska preporodna elita sve je češće koristila srpsko narodno ime u nacionalnom smislu. Od 1848./1849. to je postalo pravilo u njezinu izjašnjavanju. Ipak, masovna identifikacija sa srpskim nacionalnim imenom pojava je posljednje četvrtine 19. stoljeća. U razdoblju nakon 1918. bilo je, pak, među Srbima u Hrvatskoj razmjerno mnogo sljedbenika jugoslavenskog integralizma, a nakon 1961. i dosta onih koji se i službeno popisuju kao *Jugoslaveni*. Taj je broj 1991. osjetno smanjen. Usto, u 20. st. su se Srbi u Hrvatskoj u nemalom broju - u različitim okolnostima, voljno ili nevoljno (naročito u Prvome i Drugome svjetskom ratu, a nesumnjivo i 1991.-1995. godine) - asimilirali kao Hrvati.

6. Vjerski identitet

Tradicijski je srpski identitet u Hrvatskoj bio najuže povezan s pravoslavljem, napose srpskim pravoslavljem. Budući da hrvatski staleži od početka 17. st. priznaju samo

---

⁸ O tome svjedoče i mnogobrojni hrvatski izvori: npr., prema Bolestencu, *Vlah* je *Valachus, Rascianus, Trax, Tracus...*

katoličku vjeru, vjerska tolerancija pravoslavni Srba bila je zajamčena i održavana habsburškim, kraljevskim povlasticama. Njihov je vrhunac impostirani *Patent o toleranciji* cara i kralja Josipa II. 1781. godine. Ugarsko-hrvatski sabor izglasat će na svom zasjedanju u Požunu 1792. godine, dakle nakon sloma jozefinizma, građansku ravnopravnost i pravoslavni, koja će veoma sporo biti implementirana sve do hrvatskoga narodnog preporoda (ilirskog pokreta) 1835.-1848. godine, čija je vjerska tolerantnost bila bez presedana u hrvatskoj povijesti.

Kada je riječ o Srbima pod habsburškom vlašću općenito, a time i o Srbima u Hrvatskoj, identifikacija pravoslavlja i srpstva s pravnog stajališta bila je posljedica i uske sprege vojnokrajiških i vjerskih povlastica brojnih useljenika pravoslavne vjeroispovijesti na hrvatsko i ugarsko krajiško područje od prve polovice 16. st. nadalje. Potkraj 17. i u početku 18. st., sa seobom patrijarha Arsenija III. Crnojevića, i najviša srpskopravoslavna crkvena hijerarhija bila je ukorijenjena na području pod habsburškom vlašću. Nastankom Karlovačke mitropolije u početku 18. st., sa sjedištem u Srijemskim Karlovcima, bila je stvorena crkvena struktura koja će, održavanjem svoje crkvenonarodne autonomije, imati golemog upliva ne samo na održanje i razvitak vjerskoga nego i narodnog identiteta Srba u Hrvatskoj. Neki crkvenonarodni sabori, poput Temišvarskog (1790.) i Majske skupštine u Sremskim Karlovcima (1848.), bili su, stoga, najvažniji događaji u procesu konstituiranja predmodernoga srpskog nacionalnog identiteta u Ugarskoj i Hrvatskoj.

Nakon 1918. godine, Karlovačka mitropolija bila je ubrzano ujedinjena u Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC).

7. Kultura

Od *Varaždinskog praksapolstola* (1453./1454.), pisanoga srpskom ćirilicom "pri blagočestivoj i hristoljubivoj gospođi i knjeginji Katakuzini, kćeri despota Đurđa samodršca srpskog", s brojnim prostornim i vremenskim diskontinuitetima postupno je nastala srpska književnost u Hrvatskoj. Od prosvjetiteljstva, klasicizma i sentimentalizma ona je sve ravnomjernije sudjelovala u dominantnima književnim trendovima Srednje Evrope, s promjenjivom otvorenošću i prema srpskoj i prema hrvatskoj kulturi. Sava Mrkalj, student Zagrebačke akademije, svojim je spisom *Salo debeloga jera libo azbukoprotres* (1810.) anticipirao modernu reformu srpske ćirilice i srpskog jezika. Od razdoblja ilirskog pokreta, kojega su brojni Srbi u Hrvatskoj shvaćali i kao fazu stvaranja vlastite nacije, mnoštvo stvaralaca u kulturi srpske narodnosti participiralo je u obje nacionalne kulture, a poneki, naročito u novija vremena, naglašavaju isključivi ili hrvatskih ili srpski kulturni identitet. Vladan Desnica je među onim imenima čiji opus srpsko-hrvatskima književnim vezama daje evropski smisao.

I u razvitku modernoga hrvatskog kazališta od razdoblja hrvatskoga narodnog preporoda do najnovijih vremena otvoren je proces komunikacije između dvije kulture, s prepoznatljivijim utjecajima s jedne ili s druge strane. Sudjelovanje glumaca Srba u razvitku hrvatskog glumišta je neprekidno, a neka imena su i danas među najznačajnijima stvaraocima (Pero Kvirgić, Rade Šerbedžija...). Isto je moguće ustvrditi i za hrvatski film, kao i druge umjetnosti, naročito slikarstvo i kiparstvo.

Autonomne srpske kulturne ustanove i društva sporo su se, pak, razvijale, najvećim dijelom od kraja 19. i početka 20. stoljeća. S obzirom na socijalnu strukturu Srba u Hrvatskoj i

veoma visoku razinu nepismenosti sve do najnovijih vremena, većina nacionalnih kulturnih inicijativa bila je usmjerena prema seljaštvu i imala naglašeno prosvjetiteljske ciljeve. To je bio slučaj i sa najznačajnijima: *Srpskim* (1903.-1932.) i *Seljačkim kolom* (1935.-1941.) te Srpskim kulturnim društvom (SKD) *Prosvjeta* (1944.-1980.), koje je 1990. obnovljeno, da bi 1991. prestalo s radom, a potom ponovno, godinu dana kasnije, obnovilo svoju djelatnost. Međutim, *Prosvjeta* već od 1950. više formalno negoli stvarno djeluje.

Potkraj 19. i u početku 20. st. počeo je i snažan razvitak srpskog tiska u Hrvatskoj, ali je već Prvi svjetski rat u tome imao poražavajući učinak. Između dva svjetska rata ponajviše su glasila Samostalne demokratske stranke (SDS) udovoljavala nacionalnima komunikacijskim potrebama Srba u Hrvatskoj. Od 1944. počela je, pak, izlaziti *Srpska riječ*, glasilo Srpskog kluba vijećnika Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), no, nakon 1945. godine, autonomna su se srpska glasila brzo ugasila, pa je do 1972. godine, tj. do prestanka rada SKD *Prosvjeta* izlazio samo istoimeni mjesečnik. Nakon 1993. godine, a na području pod legalnim vlastima RH, počinju izlaziti mjesečnici *Srpski glasnik* (prestao izlaziti), *Prosvjeta*, *Naš glas*, *Bijela pčela* (dječji mjesečnik) itd. Njihova je naklada i danas niska, a distribucija interna.

8. Školstvo

Pravoslavni manastiri najznačajnija su ranija kulturna, ali i školska središta Srba u Hrvatskoj. Iako je srpskopравoslavno školstvo sve do druge polovice 19. st. ponajviše bilo

usmjereno prema nerijetko veoma skromno shvaćenim potrebama vjerskog odgoja, već od prosvjetiteljstva ne prestaju napori da se autonomno školstvo razvija u skladu s *duhom vremena*. Novosadska i sremskokarlovačka gimnazija od kraja 19. st. obrazovale su veliki broj đaka i iz raznih dijelova Hrvatske. Ipak, srpsko autonomno školstvo sve do Prvoga svjetskog rata nikada nije uspjelo udovoljiti razvojnim potrebama i narodnim očekivanjima. Sekularizirano javno školstvo u *banskoj Hrvatskoj* od vremena bana Ivana Mažuranića (1873.-1880.), utemeljeno nakon jakog otpora i sa strane Rimokatoličke crkve i sa strane SPC, nastojalo je jedinstvenim programima i udžbenicima zadovoljavati i hrvatskima i srpskim potrebama, ali će brojna pitanja - bilo sa stajališta većine, bilo sa stajališta manjine - trajno biti otvorena. Nakon 1918. srpsko-pravoslavno autonomno školstvo u Hrvatskoj nestalo je, pak, s integralističkom školskom politikom vlasti, koja je, unatoč svojoj velikosrpskoj inspiraciji, imala porazne učinke u njegovanju srpskoga kulturnog identiteta u Hrvatskoj. A od 1941. do 1945. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) izvan zakona je bilo sve što ima srpsku atribuciju. Nastojanja, pak, hrvatskih partizanskih vlasti da utemelje hrvatsko i srpsko školstvo u skladu s načelima politike Narodnog fronta pretvorit će se poslije 1945. u novi, oficijelnom ideologijom impregnirani *jugoslavenski socijalistički patriotizam*. Njime će konačno nestati bilo kakve tradicije autonomnoga srpskog školstva u Hrvatskoj.

Razina obrazovanosti Srba u Hrvatskoj do kraja će ostati osjetno nižom od obrazovanosti Hrvata u Hrvatskoj samo kod najstarijeg stanovništva. Inače, npr. 1981. u Hrvatskoj, bez školske spreme ili s 3-4 razreda osnovne škole bilo 12,8% Hrvata i 20,5% Srba, dok je srednjoškolsko

obrazovanje imalo 28,1% Hrvata i 24,2% Srba, više obrazovanje 2,6% Hrvata i 2,8% Srba te visoko obrazovanje 3,5% Hrvata i 3,1% Srba.

Oficijelni školski programi u RH još praktično isključuju, tj. marginaliziraju srpske sadržaje u školskoj nastavi. Ipak, otvorena je rasprava o temeljnim pitanjima školske autonomije Srba u Hrvatskoj, ali uistinu djelatnih praktičnih rješenja još nema, dok je školska praksa u Baranji, istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu nerijetko na rubu međusobnih segregacija.

9. Političke stranke, društva i zajednice

Srbi su ušli u modernu hrvatsku politiku ponajprije s ilirskim pokretom, a vrhunac svoje participacije će dosegnuti 1848. godine, kada će s daleko nadprosječnim udjelom sudjelovati u radu prvoga demokratski biranog Hrvatskog sabora. Nakon obnove hrvatske ustavnosti 1860. oni će biti zastupljeni u svim tendencijama hrvatske politike, a ponajviše kao sljedbenici Narodne stranke biskupa Josipa Juraja Strossmayera. U doba banovanja prvoga bana-pučanina Ivana Mažuranića, na nizu najutjecajnijih mjesta u hrvatskoj politici nalazit će se Srbi. Potom nastaje duboka kriza hrvatsko-srpskih odnosa, u vrijeme banovanja Dragutina Khuen-Hedervaryja (1883.-1903.). Tada su, usporedno s nastankom modernoga masovnog hrvatskoga i srpskog nacionalizma u Hrvatskoj, hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski odnosi bili instrumentalizirani s ugarske strane na način koji je štetio i jednima i drugima, a ponajviše Hrvatskoj kao njihovoj zajedničkoj domovini. U tom su razdoblju i u *banskoj Hrvatskoj* i u Dalmaciji prvi put nastale srpske političke stranke (Srpska samostalna stranka,

Srpska stranka itd.). S narodnim pokretom (1903.-1905.), s politikom *novog kursa* i Hrvatsko-srpskom koalicijom počelo je novo razdoblje hrvatsko-srpske suradnje, ali i iluzija koje će nakon golemih iskušenja u Prvom svjetskom ratu biti 1918. okončano stvaranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a potom i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. *Deziluzioniranje* će biti veoma brzo u Hrvata, ali će 1925. zahvatiti i hrvatske (*prečanske!*) Srbe, tako da će 1927. godine, utemeljivanjem Seljačko-demokratske koalicije između Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića i SDS-a Svetozara Pribićevića biti obnovljena hrvatsko-srpska politička suradnja u Hrvatskoj, koju će ubojstvo S. Radića i drugova u Skupštini Kraljevine Jugoslavije samo ojačati, a koja će potrajati sve do 1941. godine, a potom i u ratnoj emigraciji. Stoga je SDS 1939. veoma snažno podržao stvaranje Banovine Hrvatske, iako nije izravno sudjelovao u pregovorima o njezinu stvaranju. Sa slomom Kraljevine Jugoslavije i proglašenjem NDH 1941. počelo je dotad najteže razdoblje u povijesti Srba u Hrvatskoj, jer su - kao Srbi - stavljeni izvan zakona i izloženi raznim oblicima genocida. Većina Srba u Hrvatskoj pridružila se, stoga, antifašističkome narodnooslobodilačkom pokretu Hrvatske te sudjelovala u stvaranju ZAVNOH-a i konstituiranju Hrvatske kao članice Demokratske Federativne Jugoslavije. Stav III. zasjedanja ZAVNOH-a 1944. o konstituiranju *nove Hrvatske* te ravnopravnosti Hrvata i Srba imao je presudan učinak za identifikaciju velike većine Srba u Hrvatskoj s partizanskim pokretom i politikom Komunističke partije Hrvatske. Srbi su nakon 1945. znatno iznad udjela u stanovništvu sudjelovali u instituiranju nove vlasti, pa i po cijenu suglasnosti s nestankom vlastitih autonomnih političkih i kulturnih tijela i ustanova. Posljedice su toga bile katastrofalne i za njih same, a i za Hrvate u Hrvatskoj,

naročito kada su se i Hrvatska i jugoslavenska zajednica u kasnim osamdesetim godinama 20. st. suočile s totalnom krizom jugoslavenskog društva i sociopolitičkoga sistema.

U vrijeme, pak, kada se Hrvatska suočila s izazovom višestranačja i parlamentarne demokracije, u njoj nije bilo nijedne političke stranke spremne preuzeti izazov odgovornosti za međunacionalni dijalog u novima povijesnim uvjetima. Stoga se RH osamostaljuje uz najdublju krizu u odnosima hrvatske većine i srpske manjine. Usto, ta je kriza u najvećoj mjeri instrumentalizirana od strane oficijelne politike Socijalističke Republike/Republike Srbije. Srpska demokratska stranka u Hrvatskoj, nastala 1990. godine, pokazala se, pak, ili nedoraslom odgovornostima ili pukim velikosrpskim instrumentom. A rat protiv Hrvatske, započet 1991. sa srpske strane, nakon proglašenja državne samostalnosti RH, u kojemu su sudjelovali – s voljom ili protiv volje - i brojni Srbi u Hrvatskoj, imao je za njih porazne učinke, dovevši ih do posvemašnje demografske, socijalne, političke i kulturne marginalizacije, do najteže situacije u njihovoj polutisućljetnoj povijesti u Hrvatskoj. Slom *Republike Srpske Krajine* 1995. pokazuje se i kao slom politike *Velike Srbije*. U otporu velikosrpskoj politici 1991. su nastali, s različitim motivacijama, Srpska narodna stranka i Srpski demokratski forum, uz pokušaj utemeljenja i Srpskoga narodnog sabora itd. No, saborskih zastupnika srpske narodnosti, nerijetko biranih na jednoj listi da bi se vremenom našli na jednoj ili čak i više drugih lista, što rat više odmiče bilo je sve manje, pa je *srpska politika* u RH došla u stanje posvemašnje konfuzije.

10. *Društvena integriranost Srba u Hrvatskoj*

Jedno je od temeljnih obilježja hrvatsko-srpskih odnosa u Hrvatskoj da staleška, profesionalna i, u suvremeno doba, društvena raslojenost nikada nije bila identična s etnokonfesionalnom razdjelnicom između *Hrvata-katolika* i *Srba-pravoslavnih*. Drugim riječima, *krajišnici* u habsburškoj i mletačkim krajinama su uvijek bili i Hrvati i Srbi, kmetovi u Slavoniji u 18. i 19. st., do 1848. godine, itd. Ipak, iako su agrarno najnerazvijeniji dijelovi Hrvatske tradicionalno bili napučeni i Hrvatima i Srbima, udjel Srba u njima u ukupnome srpskom stanovništvu u Hrvatskoj uvijek je viši od udjela Hrvata u istim krajevima u ukupnom stanovništvu hrvatske narodnosti u Hrvatskoj, što je jedan od najvažnijih uzroka usporenije integracije Srba u modernizacijske procese u hrvatskom društvu.

Mnogo je nepovoljnije stanje bilo u gradovima jer, sve do razdoblja nakon 1945. godine, srpsko je stanovništvo u hrvatskim gradovima razmjerno bilo mnogo malobrojnije negoli što je njegov udjel u stanovništvu određene regije ili Hrvatske u cijelosti. Učinci Prvoga i Drugoga svjetskog rata su u tom smislu također bili krajnje nepovoljni za Srbe u Hrvatskoj. Usto, naročito nakon 1945. godine, a s obzirom na veću razinu političke identifikacije Srba u Hrvatskoj s novom vlašću, udjel Srba u državnim službama i partijskim strukturama nerijetko je bio veći od njihova udjela u stanovništvu. Sve u svemu procesi su integracije Srba u hrvatsko društvo bili otvoreni, uz sljedeće pokazatelje, npr. za 1981. godinu: u poljoprivredi je bilo 21,7% radnika Hrvata od ukupnog broja Hrvata i 28,1% radnika Srba od ukupnog broja Srba u Hrvatskoj, u rudarstvu i industriji 34% Hrvata i 30,8% Srba, u trgovini šest posto Hrvata i 5,1% Srba, u uslugama zaštite 7,3% Hrvata i šest posto

Srba te u društvenima i srodnim poslovima 1,4% Hrvata i 3,7% Srba (sic!), na upravnim poslovima 10,8% Hrvata i 9,8% Srba, na rukovodećim poslovima 1,7% Hrvata i 1,5% Srba te stručnjaka 10,9% Hrvata i 8,5% Srba.⁹

Egzaktni podaci o sadašnjoj razini integriranosti Srba u hrvatsko društvo nisu mi, pak, poznati.

Sažetak

Saopćenjem se pokušava ukazati na temeljnu problematiku istraživanja povijesti Srba u Hrvatskoj u hrvatskoj i srpskoj historiografiji u interkulturalnome kontekstu, a polazeći od teze da su etnodemografska izmiješanost Hrvata i Srba od kasnoga srednjeg vijeka do danas takvih razmjera da nema nijednoga modernizacijski i nacionalnointegracijski važnog procesa u Hrvata i Srba koji bi bilo moguće objasniti i razumjeti izvan konteksta hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa. Budući je međusobno prožimanje bilo, sve do ratnog raspada prijašnje Jugoslavije, tradicionalno najveće u Hrvatskoj, istraživanja povijesti Srba u Hrvatskoj imaju veoma veliki značaj za obje nacionalne historiografije i u načelnom smislu. Historiografija shvaćena kao *grand narrative* i nacionalna ideologija nemoćna je suočiti se s veoma složenim pojavama povijesti Srba u Hrvatskoj. Otuda je upravo ta, nerijetko najspornija baština s oba nacionalna stajališta, možda i jedna od najvećih šansi za njihov kreativan i inovativan razvitak, u skladu s temeljnima evropskim trendovima.

Zusammenfassung

In diesem Beitrag habe ich versucht, auf grundlegende Probleme in der Erforschung der Geschichte der Serben in Kroatien sowohl in der kroatischen als auch in der serbischen Historiographie hinzuweisen, indem ich sie in einem interkulturellen Kontext betrachtete. Meine

---

⁹ Prema: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociološki i demografski aspekti*, Zagreb, 1991., 297.

These besagt, daß die ethnodemographische Vermischtheit der Kroaten und Serben seit dem späten Mittelalter bis heute solche Ausmaße annahm, daß es bei Kroaten und Serben keinen wichtigen Prozeß der Modernisierung oder der nationalen Integration gab, der außerhalb des Kontextes der kroatisch-serbischen/serbisch-kroatischen Verhältnisse zu erklären und zu verstehen wäre. Da die gegenseitige Verflechtung bis zur Zeit der kriegerischen Auseinandersetzungen, die zum Zerfall des ehemaligen Jugoslawiens führten, traditionell am größten in Kroatien war, so ist die Erforschung der Geschichte der Serben in Kroatien auch prinzipiell von großer Bedeutung für beide nationale Historiographien. Die Historiographie im Sinne einer *grand narrative* und die nationale Ideologie sind unfähig, sich mit den komplexen Phänomenen aus der Geschichte der Serben in Kroatien auseinanderzusetzen. Daher stellt gerade dieses häufig am meisten umstrittene Erbe für beide Nationen vielleicht eine der größten Chancen für ihre kreative und innovative Entwicklung dar, im Einklang mit den grundlegenden europäischen Trends.